

Barns undring over døden

«Har barnehagelærere nok kompetanse til å undre seg over døden og hva som skjer etter den sammen med barna?»

Ina Graabræk Lilledalen

Kandidatnummer: 29

Bacheloroppgave

BHBAC3920

Bacheloroppgaven er et selvstendig studentarbeid gjennomført ved Dronning Mauds Minne Høgskole for barnehagelærerutdanningen og er godkjent som en del av barnehagelærerutdanningen. Under utarbeidelse av oppgaven har studenten fått veiledning ved DMMH.

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1 - Innledning	3
1.1 Valg av tema.....	3
1.2 Problemstilling.....	4
1.3 Forforståelse.....	4
1.4 Oppgavens oppbygging.....	5
Kapittel 2 - Teori.....	6
2.1 Hva er døden?.....	6
2.2 Reaksjoner hos barn.....	7
2.3 Døden i forskjellige religioner/kulturer.....	8
2.4 Kulturell forståelse.....	9
2.5 Perspektiver på undring.....	10
2.6 Barnehagelærerens rolle.....	12
Kapittel 3 - Metode.....	13
3.1 Valg av metode – kvalitativt forskningsintervju.....	13
3.2 Valg av intervjupersoner.....	14
3.3 Forberedelser og gjennomføring	15
3.3.1 Etske valg.....	16
3.4 Kritikk av metode.....	17
3.4.1 Validitet.....	17
3.4.2. Reliabilitet.....	18
3.5 Analyse.....	18
Kapittel 4 - Funn og drøfting.....	19
4.1 Arbeid med døden som tema.....	19
4.2 Barnehagelærernes kompetanse.....	20
4.2.1 Fakta eller undring.....	21
4.2.2 Være klar for samtalen.....	21
4.2.3 Faglært mot ufaglærte.....	22
4.3. Mangfold i barnehagen.....	23
4.3.1 Foreldresamarbeidet.....	24
4.4 Å arbeide med undring.....	25
4.5 Hverdagssituasjoner.....	26
Kapittel 5 - Avslutning.....	27
Kapittel 6 – Referanser.....	29
Kapittel 7 – Vedlegg.....	31
7.1 Case og intervjuguide.....	31
7.2 Samtykkeerklærings skjema.....	32

Kapittel 1 - Innledning

Undring over hva som skjer etter døden er et emne som har både fascinert og bekymret mennesker i lang tid. Døden kan for mange være en vanskelig og skremmende ting å skulle forstå seg på, spesielt for barn som ikke har noe ordentlig forhold til det. Men samtidig kan det også være en kilde til undring og refleksjon, hvor da mange barn kan stille spørsmål som viser en dyp forståelse og interesse for livets mysterier.

Barn er nysgjerrige og åpen sinnede små mennesker. De undrer seg over verden rundt seg og stiller spørsmål til det de ikke vet svaret på. Noen ganger vil det kanskje være åpenlyst og finnes en fasit på det de lurer på. Mens andre ganger vil det ikke kunne finnes noe svar, men kun bare et hav av undring. Som voksne er vi forberedt på at det vil komme undrene spørsmål fra barn, men hvordan reagerer vi når de vanskelige spørsmålene om hva om skjer med oss etter døden eller hvor er det vi ender opp kommer. Døden er noe vil alle har et eller annet forhold til. Men det er ingen som vet hva som skjer etter vi dør, vi bare vet at en dag vil det vi kjenner ta slutt.

Jeg som sikkert veldig mange andre har til tider undret meg over hva det er som skjer etter døden. Får vi nytt liv? Kommer vi til himmel eller kanskje det bare er helt svart. Ingen vet dette for sikkert, men det stopper oss ikke fra å undre oss over det. Det stopper i hvert fall ikke barn fra å undre seg over det og det vill heller ikke stoppe nysgjerrigheten for å spørre og prøve å finn det ut heller. I rammeplanen for barnehagen, under barnehagens innhold og oppgaver står det at personalet i barnehagen skal kunne støtte og berike barns initiativ til undring og nysgjerrighet. Samtidig som de får mulighet til å utforske å undre seg over eksistensielle, etiske og filosofiske spørsmål. (Kunnskapsdepartementet, 2017). Som voksne har vi et ansvar for å hjelpe barn i deres undring og finne fram til svar eller tanker som kan være med på å gi barna mening.

1.1 Valg av tema

Min bakgrunn for valg av tema er i hovedsak mye på grunn av en pedagog professor jeg hadde i Danmark under min utvekslingsperiode ved Dronning Maud. Hun mente at vi som profesjonelle fagpersoner ikke er flinke nok til å snakke om døden, hverken om hvordan den påvirker oss som mennesker eller hvordan vi kan snakke om den, for å normalisere den i

samtalen med barn og voksne rundt oss. Dette var noe jeg fant veldig inspirerende og fikk meg til å begynne å tenke over viktigheten av å ha denne typen samtaler med barn. Hvor de kan få lov å undre seg over hva det er som skjer etter vi dør. Dette fikk meg til å tenke og reflektere over mine tidligere praksiser, hvor jeg kom fram til at jeg aldri hadde hørt noen voksne snakket med barn om dette teamet, eller nevne det på noen måte. Som jeg siterer innledningsvis fra rammeplanen, er personalet i barnehagen lovpålagt å berike barn i å utforske og undre seg over eksistensielle og filosofiske spørsmål. Derfor må vi kanskje noen ganger ta opp slike temaer selv eller videre utforske de når barna kommer med sine tanker.

Gjennom barnehagelærer utdanningen får vi noe innsikt og kunnskap i hvordan vi kan ha slike undrende samtaler sammen med barna. Både om hva døden er, men også hva som kan skje etter den. Vi lærer litt om hvordan alt oppleves forskjellig fra menneske til menneske, fra kultur til kultur og religion til religion. Men hvorfor tar vi da ikke med oss denne lille kunnskapen vi har, ut i barnehagen? Er det fordi det er et skummelt og kanskje et vanskelig tema å skulle ta opp? Eller er det bare fordi vi glemmer at det er der. Dette er noe jeg ønsker å finne mere ut av og gå dypere inn i, gjennom min bachelor oppgave. Hvordan kan vi bevisstgjøre et barnehagepersonale om viktigheten av undre seg sammen med barn over vanskelige tema.

1.2 Problemstilling

På bakgrunn av tematikken min har jeg valgt følgende problemstilling:

«Har barnehagelærere nok kompetanse til å undre seg over døden og hva som skjer etter den sammen med barna?»

1.3 Forforståelse

«Undring kan forstås som en følelse eller emosjon som er pirret av det som er nytt og spennende, fantastisk og vidunderlig, uvanlig, fremmed, stort, ekstraordinært, overraskende, forbløffende, eller noe som vekker dyp respekt eller ærefrykt eller også noe vi ikke har forstått ordentlig eller ikke har fått grep på.» (Amundsen, 2013, s.14). Undring er noe vi alle opplever og noe de fleste gjør. Som Amundsen sier er det ikke bare en følelse, det er hundrevis av følelser. Det oppleves forskjellig for alle, selv om vi kanskje undrer oss over de samme tingene. Et av verdens kanskje største spørsmål er, hva skjer etter døden? Hvor ender vi opp? Hvor blir det av oss? Det finnes i dag mange ulike teorier og meninger om hva det er som skjer etter døden. Noen tror vi ender opp i himmelen eller helvete, andre tror vi får en ny

sjanse på livet. Mens noen tror vi kommer til en ny plass og noen tror på ingenting. Det er det som er så fint med denne undringen, at det er ingenting som rett eller galt. Men du har lov å fantasere og lage din egen forståelse.

Når det kommer til det å ta opp temaet om barns undring over døden, er dette viktig av flere grunner. For det første er døden en naturlig del av livet og det er derfor viktig å hjelpe barn til å forstå og akseptere dette aspektet av tilværelsen. Dette kan være med på å bidra til å redusere angsten og de redslene som mange barn kan føle rundt døden. Videre ved å kunne åpne til samtaler om døden, vil vi kunne hjelpe barn å utvikle en empati og medfølelse. Når vi snakker om hvordan andre mennesker kan føle seg når noen dør, kan dette hjelpe barn å forstå og verdsette livet på en dypere måte. Dette kan også hjelpe dem til å utvikle en større forståelse av sorg og tap og hvordan man kan støtte noen som går igjennom en vanskelig tid. Til slutt kan det å ta opp temaet om barns undring over døden, bidra til å skape en mer åpen og sunn dialog om følelser og emosjoner generelt. Ved å lære barn at det er greit å stille spørsmål og å være nysgjerrige på verden rundt dem, så kan vi hjelpe dem å utvikle en mer positiv og utforskende holdning til livet. Samt gi barna en plattform hvor de fritt kan få undre seg og utforske tanker om livet.

1.4 Oppgavens oppbygging

Denne oppgaven er delt inn i ulike hoved- og under kapiteler. Dette er da for å skape en oversiktighet og ryddighet i oppgaven. I innledningen vil jeg gjøre rede for valg av tema, gjennom personlig erfaring og støtte dette opp med barnehagens plikt ut fra lovverket. Videre vil problemstillingen blir presentert, etterfulgt av min egen forforståelse for temaet. I neste del, som da er teoridelen. Vil jeg ta for meg teori knyttet til døden, hvor jeg vil se på hva begrepet død vil si og se på barns reaksjoner til død. Samtidig vil jeg se på døden fra ulike perspektiver, med tanke på kultur og religion. Videre vil jeg se på hvordan vi definerer undring og ulike former for undring. Før jeg til slutt ser på barnehagelæreren rolle når det kommer til barns undring om slike temaer. I metoddelen skal jeg presentere metoden jeg har valgt, samt mine informanter. Her vil jeg også fortelle om hvordan jeg har gjennomført metoden og vurdere fordeler og ulemper ved den. Ved at jeg valgte kvalitativt intervju vil jeg også trekke inn noen etiske betraktninger, før jeg til slutt kommer med en kort analyse av funnene. I den neste delen som er drøftingsdelen, vil jeg drøfte over funnene jeg har kommet fram til gjennom mine kvalitative intervjuer og støtte opp disse med relevant fagstoff fra

teoridelen min. Her vil jeg også vurdere problemstillingen min og se på resultatene fra ulike perspektiver. Helt til slutt vil jeg komme en oppsummering av oppgaven og komme med en konklusjon som svar på min problemstilling.

Kapittel 2 - Teori

I denne delen av oppgaven vil jeg belyse om temaet døden og barns undring gjennom teori. Som jeg mener er relevant for å få svart på min problemstilling: *Har barnehagelærere nok kompetanse til å undre seg over døden og hva som skjer etter den sammen med barna.*

Jeg vil da se på hvordan vi definerer døden og videre vil jeg vise til teori om barnas ulike reaksjoner i situasjoner som omhandler døden. Deretter vil jeg se på døden i forskjellige religioner og hva det vil si å ha en kulturell forståelse. Jeg vil videre se på de ulike formene for undring barna har og hvordan vi kan bruke disse i vårt arbeid. Så vil jeg gå inn på barnehagelærernes rolle og der belyse hvilke kunnskaper vi skal og bør ha, når det kommer til dette temaet hos barn.

2.1 Hva er døden?

Det er mye her i verden vi ikke har svar på. Men er det noe vi helt sikkert vet, så er det at vi alle en dag komme til å dø og det livet vi kjenner vil ta slutt. Døden kan være ganske forskjellig fra menneske til menneske og den inntreffer på mange svært forskjellige måter. Den kan inntre både langsomt og den kan også skje helt plutselig. I tilfeller hvor den skjer plutselig, kan det for eksempel være snakk om hjerteinfarkt, hjerneblødning eller det kan skje alvorlige ulykker som fører til døden. Mens i langsomme tilfeller kan det være mennesker som har sykdommer som svekker kroppen over tid, helt til kroppen en dag sier stopp. (Sørbye, 2022).

Men hva vil det si å være død? Etter mange år med forskning kan vi for sikkert si at vi vet hva det vil si at et menneske er dødt. «*En person er død når det foreligger sikre tegn på total ødeleggelse av hjernen med et komplett og irreversibelt opphør av alle funksjoner i storehjernen, lillehjernen og hjernestammen. Varig hjerte- og åndedrettsstans er sikre tegn på total ødeleggelse av hjernen.*» (Forskrift om dødsdefinisjon ved donasjon, 2015, §2.). Med andre ord vet vi at et menneske er dødt når alle organene i kroppen slutte å fungere. Noe som vil føre til at man slutter å puste og man ikke lenger får kontakt med personen.

2.2 Reaksjoner hos barn

«Barns forståelse av døden utvikles parallelt med barnets tankemessige modning gjennom barndommen. Utviklingen av dødsbergepert kan skje i noe ulikt tempo, men utviklingsgangen er den samme.» (Dyregrov, 2006, s.15). Alle har vi ulike måter å reagere på og forholde oss til vanskelige temaer, som døden. Som oss voksen, vil også barna reagere ulik. Barns reaksjoner vil i stor grad påvirkes av deres alder og utvikling. Men for et lite barn vil ikke alltid den forståelse av hvilke følelser som kommer i en reaksjon, være like tydelig og kan ofte være uforventet. Ifølge Dyregrov (2006) vil barn under 5 år ikke klare å oppfatte døden som en permanent ting, men mer som noe som er reversibel. Selv om mindre barns dødsbergeprer ikke er helt utviklet enda, er det liten tvil om at de kan komme med sterke reaksjoner på dødsfall i denne alderen.

Som det nevnes tidligere i teksten kan døden inntreffe på flere måter, både brått og langsomt. I de langsomme tilfellene vil vi kunne få den tiden vi trenger på å forbedre oss. Fordi vi vet at det kommer å skje og dette vil da være med på å hjelpe oss med å håndtere reaksjonene og de følelsene som kommer, når dødsfallet inntreffer. Men i de tilfellene hvor døden kommer brått på oss, vil vi ikke kunne være forbedret. Igjen er dette noe som kan skape andre reaksjoner enn hva vi hadde forventet og som kan gjøre det vanskeligere å håndtere for både voksen og barn. For et barn er det vanligste umiddelbare reaksjonene (Dyregrov, 2006):

- Sjokk og vantro
- Forferdelse og protest
- Apati og lammelse
- Fortsettelse av vanlig aktivitet

Noen av de vanligste sorgreaksjonene hos barn (Dyregrov, 2006):

- Angst
- Sterke minner
- Søvnforstyrrelser
- Tristhet, lengsel og savn
- Sinne og oppmerksomhetskrevede atferd
- Skyld, selvbefredelse og skam
- Skolevansker
- Kroppslige plager

Andre mulige sorgreaksjoner er (Dyregrov, 2006):

- Regressiv atferd
- Sosial tilbaketrekning
- Fantasier
- Personlighetsforandringer
- Fremtidspessimisme
- Grubling over årsak og menig
- Vekst og modning

Som vi ser er det utallige måter et lite barn kan reagere på, når det kommer til dødsfall og det å miste noen. Derfor blir vår oppgave som formidler av slike nyheter til barn svært viktig, dette for å kunne prøve å kontrollere noen av reaksjonene som kan komme. «Barna er svært konkrete på dette alderstrinnet, og det er fordelaktig å unngå abstrakte forklaringer, eller omskrivninger (euforismer) som barnet kan ta svært bokstavelig.» (Dyregrov, 2006, s. 16). Så for at barn skal kunne forstå hva som skjer og for at vi ikke skal skape unødvendige reaksjoner hos barnet, er det viktig at vi formidler budskapet på en tydelig og faktabasert måte.

2.3 Døden i forskjellige religioner/kulturer

Alle de kjente religionen som tar sted i dagens samfunn, har forsøkt å komme med et svar på hvorfor vi en dag skal dø og hva som vil skje med oss etter døden. Nesten alle forklaringene er ulike. «Innenfor noen religioner mener man at døden er en form for straff, som i kristendommen og delvis i jødedommen. Andre religioner mener at døden er en naturlig del av livet på jorden. En utbredt tanke har vært at døden ikke medfører livets fullstendige opphør, men er en overgang til en annen og ny eksistensform.» (snl, 2022). Det finnes hudrevis av religiøse forklaringer på hvor vi ender opp etter døden. Men ingen kan for sikkert si at noe av det er sant eller usant.

«Religion kan forstås som kultur, men en kultur som åpner for noe *transcendent*, det vil si en virkelighet som ikke begrenses av fysiske lover for tid og rom» (Sagberg, 2017, s.97). Det å tro på noe større enn oss selv, er noe vi mennesker har gjort i all tid og det har satt mye av standarden for hvordan vi tenker og handler om ulike ting.

Her i Norge har vi kristendommen som vår grunnleggende religion og kultur. Vårt perspektiv på døden, er at når vi dør kommer vi til himmelen. Men slik er det ikke for alle andre religioner og kulturer. I dag er barnehagen en mangfoldig plass, med store kulturelle forskjeller blant både barn og voksen. I rammeplan for barnehagen står det at barnehagen skal synliggjøre variasjoner i verdi, religion og livssyn. Det å gi barn kjennskap til tradisjoner og skape en interesse for andre menneskers livsverden og levesett.

(Kunnskapsdepartementet,2017). Ved at barn vil ha med seg ulike verdier og tros tanker fra hjemmet. Vil jobben for barnehagen med å tilrettelegge for at alle barna skal oppleve at deres kulturelle tro og syn blir verdsatt og sett, veldig viktig. Her må barnehagene følge de rettlingslinje som er definert i rammeplanen, for hvordan vi skal jobbe med å fremme de ulike kulturenes synspunkter, om temaer som døden.

2.4 Kulturell forståelse

Som det forklares i avsnittet ovenfor, er barnehagen blitt mer og mer mangfoldig og barnehagen blir derfor nødt til å tilrettelegge seg slik at alle kulturer og religioner får den plassen de skal ha i barnehagen. Som barnehagelærer er det viktig at vi ikke bare ser de andre kulturene og religionene barna kommer med, men vi må også kunne forstå de. Et begrep vi ofte tar fram i denne sammenheng er: Interkulturell kompetanse. Dypedahl og Bøhn (2017) definerer i sin bok veien til interkulturell kompetanse, begrepet som «evne til å tenke og kommunisere hensiktsmessig i møte med andre mennesker med andre tankesett/eller kommunikasjonsstiler enn en selv.» (Dypedahl & Bøhn, 2017, s.14). Gjennom å arbeide og ha søkelys på interkulturell kompetanse i barnehagen, kan vi bidra til å fremme forståelse, respekt og toleranse for forskjellige kulturer. Dette noe som også følger barnehagens pålagte gjøre mål.

«Seremonier og ritualer handler om våre røtter, og på individnivå, gruppenivå og samfunnsnivå kan ritualer og seremonier få økt betydning. Dette kan knyttes til vår identitet, hvor vi kommer fra og hører hjemme, altså røttene.» (Bergersen, 2017, s.112). Når det kommer til døden er ritualer og seremonier en stor tradisjonell ting i det fleste kulturer og religioner, som også blir nevnt litt ovenfor. Og her blir barnehagen jobb ekstremt viktig, for som det sies er det med på å skape identitetstilhørighet hos barn og voksen. Derfor er det viktig at barnehagen må ha den nødvendige kulturelle forståselen det kreves, for å møte de forventingen barna og deres foreldre

har. Dette for å kunne imøtekomme deres kulturelle og religiøse behov. Da spesielt i sårbare situasjoner, som da døden kan være. Vi må også kunne vise en viss forståelse for at foreldre vil gjøre ting på sin måte og etter sin kultur, noe barnehagen må prøve å tilpasse seg.

I forhold til det med å respektere og vise forståelse for foreldrene, kommer vi inn på det viktige foreldresamarbeidet barnehagen står for. «For små barn vil hjem og barnehage sammen utgjøre helheten i deres liv, og ved hjelp av et godt samarbeid kan overgangene og helheten bedre ivaretas.» (Glaser, 2018, s.19). Ved at barnehagepersonalet holder en tydelig og god dialog med foreldre og foresatte, vil vi kunne være mer informert om barnets liv. Både i forhold til om det skjer ved et dødsfall eller om en annen tragisk situasjon skulle oppstå. Vi vil da også kunne forholde oss bedre til den informasjon foreldre gir til barna sine om tro og religion, slik at vi ikke motsier foreldrene til barna.

2.5 Perspektiver på undring

Det er ikke alt voksne kan gi barn svar på, spesielt ikke når det kommer til døden og hva som skjer etter på. Men er det noe vi kan hjelpe de med, så er det å sette i gang undringsprosesser hvor de selv kan få bruke fantasien og tankene sine kreativt. Undring er et sentralt fenomen ikke bare i barns liv, men også i store deler av vårt voksne liv. (Amundsen, 2013). I boka barns undring skriver Amundsen om fem forskjellige perspektiver på undring: Emosjonen undring, Fenomenet undring, Filosofi & undring, Tro/spiritualitet & undring og til slutt kunst/estetikk & undring. Gjennom disse viser hun til hvordan undringen har blitt og er en fundamental del av den vitenskapelige tenkingen innen psykologi, religion, estetikk og filosofi.

Emosjonen undring:

Undring blir ofte utelatt fra psykologien, her fokuserer vi på og vektlegger oss på det kognitive og det fornuftige. Altså det som gir mening for oss. Forskerne er enige om at undring er en vanlig menneskelig emosjon, men at den sjeldent kan brukes som en vitenskapelig gjenstand. I flere kulturer anerkjennes undring som en av flere menneskelige emosjoner. Men i den vestlige verden er det fortsatt store uenigheter om hvor mange menneskelige emosjoner vi har og hvilke som er primære og sekundære. (Amundsen, 2013). Men er det en ting vi kan fastslå, så er det at undring har vist seg å være en viktig emosjon i menneskes liv.

Fenomenet undring:

«Selv om undring som emosjon er underkommunisert i vårt samfunn, viser det seg allikevel at fenomenet undring er av stor betydning innenfor svært mange av menneskets virksomheter.» (Amundsen, 2013, s.19). Helt fra antikkens tid har undring blitt sett på som en nødvendig motivasjon for at vi mennesker skal ønske å lære. Forskerne viser til at undring er med på å øke nysgjerrigheten, den indre motivasjon og ønsket om å oppdage og utforske verden rundt oss. Ved at alle mennesker tenker ulikt, fører dette til at vi også undrer oss over de samme fenomenene. Men ofte da på ulike måter, noe som igjen også henter fram ulike reaksjoner i oss mennesker. Slik at når vi ser på undring som fenomen, kan vi si at det er et felles utgangspunkt for starten på de tankene som setter i gang vår nysgjerrighet og lysten på å utforske ting vi ikke kan svare på.

Filosofi og undring:

Filosofi handler i hovedsak om de store spørsmålene i livet. «Filosofisk undring springer ut fra Aristoteles' syn på undring som begynnelsen til all visdom, og hans tanker om at undringen over tid bør utvikles til kunnskap» (Amundsen, 2013, s.24). Så tanken bak den filosofiske undringen er at vi mennesker skal kunne bruke filosofien til å skape mening og kunnskap for oss selv. Samt gjennom dette tilfredsstillende manglende reaksjoner og følelser på det vi opplever. Vi kan bruke den undringen som filosofien gir oss rom for, til å enten finne konkrete svar på ting eller bruke den til å ha en åpen holdning til det vi ønsker å tro på.

Tro/spiritualitet og undring:

Undring har i alle tider stått sterk innenfor de forskjellige trossamfunnene i verden. Som mennesker har vi alltid prøvd å søke etter en mening med livet og svar på livets spørsmål. Dette har vært med på å forme og utvikle dagens livssyn og religioner (Amundsen, 2013). I trossamfunnene har vi mennesker skapt oss en forståelse om at vår undring er en form for respons fra det hellige skaperverket vi føler vi er endel av. Det at den guden vi tror på har gitt oss undringen, for at vi skal få en forståelse for den verden han/hun har skapt for oss. I denne betydningen er ikke undring redusert kun til en form for forståelse, men den trekker mer mot det emosjonelle innholdet. Undring som mirakel eller noe som er underfullt. (Amundsen, 2013).

Kunst/estetikk og undring:

Det siste perspektivet på undring kommer gjennom kunst og estetikk. Som veldig mye annet er undringen et sentralt element i kunsten. Gjennom kunst ønsker vi å skape følelser, tanker og undring. Dette er noe som fører oss tilbake til undring som fenomen. Kunst kommer ofte gjennom impulser, som kunstnere har når de lager kunst. Dette er noe som igjen er med på å sette i gang tankeprosesser til betrakteren, når de beundrer kunsten. Derfor buker mange kusten og estetikken for å skape undring over det de lurer på og fordi det kan sette i gang filosofiske spørsmål, som igjen fører til videre undring og lysten til å vite mer.

2.6 Barnehagelærerens rolle

Mot til å være lærer er motet til å forbli åpen for den prosessen som er å være seg selv. Det kan da kreve at lærerne må være villig til å snakke med de lærende (barn i barnehagen) om hva de tenker på. Da ikke bare som representant for et lærestoff, men som medmenneske til et annet menneske og slik at vi aktivt delta i en lærende dialog. (Sagberg, 2017). Som barnehagelærer er man pålagt et ansvar gjennom lovverket at vi skal «la barn erfare at grunnleggende spørsmål er viktige», og «møte barns tro og spørsmål med alvor og respekt» (Kunnskapsdepartementet, 2017). I barnehagen skal vi ikke drive med formell undervring, men vi skal likevel formidle kunnskap i både spontane og planlagte samtaler og i annet opplegg vi gjennomfører i barnehagen. Som vi vet fra tidligere erfaring, har barn en stor fantasi og de undrer seg mye over verden rundt dem. Noe som også vil føre til at de noen gang kommer med de vanskelige spørsmålene. «Men andre ord kan en barnehagelærer ikke unndra seg barns spørsmål og tanker om døden.» (Fætten, 2017, s.147).

Den undrene samtalen med barn er ment for å stimulere og fremme barnets kognitive utvikling. For at barns kognitive utvikling skal kunne stimuleres er det viktig at barnehagelæreren går inn i samtaler med barnet for at det skal kunne sette i gang de ulike tankeprosessene. «Den spontane undrings samtalen handler i større grad om at voksne evner å gripe barns undring i øyeblikket gjennom en lydhør lytting til barnets undringspråk.» (Amundsen, 2013, s.191). Ved at vi anerkjenner barnets tanker og meninger, er vi med på å skape en god tygg grunn hvor barn kan føle at det er greit å undere seg og hvor de kan komme med de vanskelige spørsmålene og kunne snakke om disse spørsmålene.

Som barnehagelærere skal vi være der å bistå i barns tolkinger og undringsprosesser. Vi skal kunne gå inn i disse samtalene med alle barn uavhengig av alder, utvikling, funksjonsnivå og etnisitet. Så det å bare kunne være en aktiv lyttepartner og ufarlig gjøre samtalen om vanskelige ting blir en viktig jobb for barnehagelæreren.

Løvlie Schibbye og Løvlie (2019) skriver en del om det lyttende språket vi voksne må ha i samtalen med barn og kaller dette for det undrende språket. De skriver at det undrende språket eller den undrende samtalen, er preget av fundering og lange pauser hvor vi nødvendigvis ikke leter etter noe svar eller løsninger på det vi funderer på. Det de begrunner som viktigheten av det undrende språket og hvorfor de voksne bør ta opp den undrende samtalen med barn, er fordi gjennom slike samtaler kan barn bli mer bevisst egen tanker og følelser. Samt at de opplever at de blir anerkjent for det de tenker. Dette er også med på å gjøre det lettere for barn å akseptere at ikke alle spørsmål har en avklaring eller et svar. (Schibbye & Løvlie, 2019).

Kapittel 3 - Metode

«Det å være metodisk i vitenskapelig forstand er å bruke og overholde intellektuelle standarder i vår argumentasjon. Det stiller ikke bare krav til oss om ærlighet og sannhet, men også til å tenke og systematisere våre tanker.» (Dalland, 2017, s.51). Vi sier at metode er et redskap eller en fremgangsmåte vi bruker for å komme fram til ny kunnskap og løse problemer. Metoden er med på å fortelle oss hvordan vi går fram og har vist seg å være den beste måte å løse en problemstilling på. Noe som igjen er veldig essensielt i denne oppgaven. I samfunnsvitenskapeligsyn kan vi dele metode inn to. Hvor vi har en kvalitativ og en kvantitativ metode. Dalland (2017) viser til at de kvalitative metodene sikrer på å fange opp mening og opplevelse, noe som vil si det går mer i dybden. Mens de kvantitative metodene har en fordel at de gir data i form av målbare enheter, som igjen vil si at de er mere generelle. Men både kvalitativt og kvantitativt orienterte metoder er med på å bidra til en bedre forståelse av det samfunnet vi lever i. (Dalland,2017).

3.1 Valg av metode – kvalitativt forskningsintervju

Som det blir nevnt ovenfor, er metode den beste framgangsmåten for å kunne få svar på en problemstilling. Da velger man ofte ut fra hvilken metode som vil hjelpe deg til å få best

mulig svar på den problemstillingen du har valgt. Ved at min problemstilling spør spesifikt etter barnehagelæreres kompetanse, vil det være nyttig for meg å snakke dirkete med barnehagelærer. Dette for å kunne få en bedre forståelse av tema. På bakgrunn av dette har jeg derfor valgt å bruke en kvalitativ forskningsmetode, ettersom den går mere i dyden og man får mer meningsfulle svar fra informantene. Dette vil da kunne være med på å gi meg en bedre forståelse av hvordan barnehagelærere bruker sin kompetanse i arbeidet med døden og undring samens med barn. Dette med bakgrunn i at jeg får ta del i deres erfaringer rundt tema, kunnskaper og personlige opplevelser.

3.2 Valg av intervjupersoner

Når man skal gjennomføre et kvalitativt intervju er det viktig å tenke over hvilke typer informanter du ønsker å bruke. Ifølge Dalland (2017) er det å velge personer man mener har bestemte kunnskaper eller erfaringer om ditt tema, et godt strategisk valg. Det er da viktig å tenke over hva det er man ønsker å få svar på. Dette for å finne best mulig kandidater, for igjen å kunne finne den mest relevante informasjonen. Ofte vil det å intervju fagfolk være et godt utgangspunkt, ved at de har mye informasjon og kunnskaper rundt sitt yrke.

«Fagpersoner kan også bidra til nye perspektiver på problemstillingen og har ofte referanser til andre ressurspersoner og til faglitteratur på området.» (Dalland, 2017, s. 76). Og med tanke på dette vil da en utdannet barnehagelærer være mest nyttig for å kunne få svar på min problemstilling.

Bakgrunnen for valget mitt ble veldig enkelt, da jeg ikke har noe særlig erfaring med intervju fra før. Ønsket jeg derfor å gjennomføre intervju med personer jeg hadde en kjennskap til fra tidligere av, dette for å skape en mer trygghet og flyt i samtalen. Jeg valgte derfor å ha to intervjupersoner jeg hadde kjennskap til fra tidligere. Begge informantene er pedagogisk ledere. Det ene informanten er leder på stor barns avdeling og den andre informanten er leder på en småbarns avdeling. Ett av argumentene mine for valgt var også at de jobber i to forskjellige barnehager, noe som trolig vil si at de jobber på forskjellige måter. Samtidig som at de er ledere for forskjellige aldersgrupper i barnehagen, vil være med på å gi de ulike perspektiver og fremgangsmåter til temaet. For ordens skyld og for å kunne beholde anonymitet gjennom oppgaven, vil jeg benevne informant 1 som: A og informant 2 som: B.

3.3 Forberedelser og gjennomføring

Min første tanke da jeg skulle begynne å skrive intervjuet, var at jeg i hovedsak ønsket å gjennomføre gruppe samtaler. Da med utgangspunkt i en selv laget case. Her ville jeg da ha flere barnehagelærere samlet, hvor vi da kunne diskutere og reflektere over deres kompetanse innenfor temaet. Men på grunn av lange søknadsprosesser og vente tid, måtte jeg gjøre om til vanlig intervju. Jeg ville fortsatt bruke casen jeg hadde laget, for å skape en lettere inngang til både samtalen og temaet. Ut fra casen min formet jeg en intervjuguide, med åpne spørsmål. Både om deres erfaringer og kompetanse rundet temaet, men også spørsmål relatert til casen om hvordan vi kan jobbe videre med undring rundt døden.

Intervjuguiden blir brukt som et hjelpemiddel for at vi skal kunne huske de temaene som skal tas opp igjennom samtalen. Dalland (2017) skriver at det å utarbeidede en intervjuguide er med på å forbedre oss som intervjuer, både faglig og mentalt før vi møter informantene. Når en gjennomfører intervjuet skal man prøve å holde det så åpent som mulig. Dette gjøres for at jeg som intervjuer skal få mulighet til å stille spontane oppfølgingsspørsmål underveis. Men også for at det skal kunne komme mer levende og uventede svar fra informantene. Ved å bruke denne casen opplevde jeg at jeg kunne få en mer reflekterende samtale og vist vi sto litt fast, kunne vi gå tilbake til denne og forsøke å se ting fra nye perspektiver.

Når det kommer til retningslinjer for hvordan vi gjennomfører kvalitative forskningsintervju, stiller Dronning Mauds Minne Høgskole krav til at vi som studenter utarbeider et samtykkeerklæringsskjema som skal sendes til informantene på forhånd. Skjemat skal inneholde en kort presentasjon av teamet. Hvordan intervjuet skal foregå, hvordan dataen blir behandlet/oppbevart og hva som skjer med dataen etter prosjektet er avsluttet. Så i forkant av intervjuet sende jeg dette til begge informantene mine, slik at de skulle få mulighet til å forberede seg litt på teamet i god tid før gjennomføringen av intervjuet. Dette slik at det ikke kom uforventet for dem og for at intervjuet skulle bli så vellykket som mulig.

«Forholdene rundt intervjuet kan bety mye for kvaliteten på samtalen.» (Dalland, 2017, s.81). Jeg valget å gjennomføre begge intervjuene mine ansikt-til-ansikt, både fordi det skaper en bedre flyt i samtalen og dette gjøre det også lette å tolke informantenes kroppsspråk og andre ikke-språklige reaksjoner. Begge intervjuene ble også holdt på pauserom i barnehagen. Noe

som da vil være mer komfortabelt for informantene, med at vi er på deres arena. Jeg hadde også med meg en medstudent som skulle transkribere underveis slik at jeg kunne fokusere på samtalen og fortsatt få skrevet ned så mye som mulig underveis i samtalen. Dette noe begge informantene hadde fått beskjed om. Slik at dette var noe de, var komfortable med på forhånd.

Jeg valgte å starte begge intervjuene mine ved å snakke med begge informantene mine om valget mitt av tema og hvorfor jeg valgt denne problemstillingen. Dalland (2017) viser til en sjekklister med punkter som man bør si og klargjøre i starten av et intervju. Dette skal være med på å sikre informantens forståelse av hva det innebærer å delta. Derfor valget jeg å bruke litt tid i starten av intervjuet på å forsikre de om deres anonymitet, hvordan data materialet skulle bli behandlet og at de kunne trekke seg når som helst under intervjuet. Ved at jeg hadde med en medstudent som noterte for meg underveis i intervjuet, ble det en mye bedre flyt i samtalen og vi slapp å ta pauser noe som førte til bedre refleksjoner hos informantene. Og på slutten av intervjuet informerte jeg de om at de ville få tilsendte transkripsjonen av intervjuet, slik at de kunne få mulighet til å gå over egne svar og eventuelt komme med korreksjoner.

3.3.1 Ethiske valg

Når man gjennomfører kvalitative forskningsprosjekter, vil det være noen etiske betraktninger man bør ta hensyn til. Larsen (2017) viser i sin bok til noen hovedretningslinjer satt av NESH som man alltid bør holde seg til i slike forskningssituasjoner. Disse retningslinjene omhandler da om informering av samtykke. Som vil si at informanten har samtykket å delta, samtidig som at de har fått informasjon om at de kan trekke seg når som helst under intervjuet. Neste punkt er konfidensialitet, som innebærer at alt av informasjon vil bli behandlet konfidensielt og at deres identitet blir holdt anonym. Til slutt har vi konsekvenser. Det vil si at forskeren har ansvar for å unngå at informantene utsettes for noe skade eller kritikk i forhold til undersøkelsen.

Noe som jeg var klar over da jeg valgte tema, var at dette kan være et litt tungt tema for mange og kanskje litt vanskelig å snakke om. Derfor sendte jeg ut et samtykkeskjema i forkant. Samtidig som jeg spurte informantene mine om å delta, slik at de kunne lese om prosjektet og kjenne på om de følte seg komfortable med temaet. Før de svarte på om de ville delta eller ikke. For å ivareta informantens rettigheter og for å holde meg til de etiske

rettingslinjene som er satt av NESH. Forklarte jeg begge informantene før intervjuet startet, om hvordan jeg kom til å behandle data materialet og om deres rett til å trekke seg uten konsekvenser. Et annen ting jeg har vagt å gjøre, er å sende transkripsjonen av intervjuene til informantene mine i etterkant av intervjuet. Dette ble gjort fordi jeg ikke ønsket å mistolke eller omformulere informantene på en måte som setter dem i et dårlig lys. Dalland (2017) skriver at når man sender det man har skrevet til informantene, trenger de ikke være fornøyde eller enig i alt du skriver. Men de bør oppleve at deres synspunkter blir redelig behandlet og riktig framstilt.

3.4. Kritikk av metode

I kvalitative forskningsprosesser er det viktig at forskeren kan stille seg kritisk til de valgene en tar underveis og at man kan vurdere om de valgene man har tatt, har vært de mest hensiktsmessige for sin forskning. Jeg ser at valget om å bruke en kvalitativ metode har vært positiv for min forskning ved at jeg har fått utdypende svar og innsikt i hvilken kompetanse barnehagelærerne opplever de har. Noe som jeg kan stille meg kritisk til er om jeg skulle ha intervjuet annet personell i barnehagen, uten barnehagelærer utdanning. Dette for å eventuell kunne sammenlignet de ulike kompetanse mot hverandre. Men alt i alt opplever jeg å få gode svar fra mine informanter, som kan brukes til videre undersøkelse i min oppgave. «Når vi skal bestemme oss for hvilke variabler vi ønsker å trekke inn i undersøkelsen, er det to ting som er svært viktig å ta hensyn til, nemlig at vi sikrer høy grad av *validitet* og *reliabilitet*.» (Larsen, 2017, s. 45).

3.4.1 Validitet

«Vi knytter validitet til resultatene av forskningen og hvordan vi tolker data» (Thagaard, 2018, s. 189). Validitet omhandler gyldigheten på de resultatene eller tolkingene som forskeren kommer frem til gjennom studien. Thagaard (2018) presiserer begrepet *validitet* som det å stille spørsmål om de tolkingene vi kommer fram til og da hvor gyldige de tolkingene er i forhold til den virkeligheten vi har studert. Validiteten bygger på det å se sammenhengen mellom teoretiske definisjoner og operasjonelle definisjoner av begreper. «Høy validitet har vi hvis begrepene har en operasjonell definisjon som dekker den teoretiske definisjonen på en god måte» (Larsen, 2018, s. 46).

3.4.2 Reliabilitet

Ifølge Larsen (2018) kan reliabilitet defineres som graden av samsvar mellom ulike innsamlinger av data, om samme fenomen. Dette knyttets til hvordan vi kritisk vurderer om prosjektet er utført på en tillitsvekkende og pålitelig måte. Vi kan derfor ved å bruke reliabilitet vurdere om forskingen er utført på en god måte og om resultatene fra forskingen er tygge og nyttige for videre studier. Noe jeg opplever som vil være med på å styrke min reliabilitet i dette forskingsprosjektet, er at jeg sendte mine transkripsjoner av intervjuene til informantene. Ved å gjøre dette vil jeg sikre at resultatene og informasjon jeg mottok er riktig behandlet og at det de informerer om er riktig. Noe som vil gi svarene en høyere kvalitetssikring.

3.5 Analyse

Når jeg var ferdig med å gjennomføre intervjuene og renskrevet disse. Begynte jeg med å analysere dataene jeg hadde samlet inn. Det jeg først gjorde var å lese gjennom begge transkripsjonen. For å så kategorisere og kodet ut materialet, etter hva jeg mente var mest relevant. «Kategorisering av data representerer både et analytisk hjelpemiddel og en begrensning. Måten vi klassifiserer dataene på, fremhever tendenser, men stenger samtidig for andre perspektiver.» (Larsen, 2018, s.154). Når vi gjennomføre slike type intervjuer vil vi ofte få mye informasjon som ikke vil være relevant for vår problemstilling. Så ved å kode og kategorisere datamaterialet, vil vi kunne få en redusert mengde med datamateriell, som vil gi oss mer struktur og orden i dataene våre. (Larsen, 2018). Gjennom å kode på en slik måte, har jeg kunne beholde det datamateriale jeg opplever å være mest hensiktsmessig for min oppgave og det som kan være med å gi best svar på problemstillingen. Videre valgte jeg å lage egne kategorier for det datamaterialet jeg hadde sortert igjennom kodingen. Disse kategoriene ble da: «Foreldresamarbeid», «Mangfold i barnehagen», «Være klar for samtalen», «Barnehagelærerens kompetanse» og «Hverdagssituasjoner». Videre vil jeg gå over til tolkning av datamaterialet for å prøve å finne sammenhenger og en dypere forståelse av funnene. Larsen (2018) skriver at tolking av datamaterialet handler hvordan de mønstrene og sammenhengene vi har funnet, skal forstås og hva de representerer. Min tolkningsprosess vil da som forsker bli preget av både mine egne inntrykk fra dataene, men også fra de teoretiske perspektivene jeg har fått underveis. (Larsen, 2018).

Kapittel 4 - Funn og drøfting

I denne delen av oppgaven vil jeg se på funnene jeg kom fram til gjennom min datainnsamling og drøfte disse. Jeg har her valgt å sette funn og drøftingskapitlet samens, fordi jeg opplever det som naturlig å skulle drøfte over funnen mine, samtidig som jeg presenterer disse. Jeg tror også dette vil være med på å gjøre det enklere for leseren. Både for å henge med, men også å for å kunne se sammenhengen mellom funnene og teorien. I dette kapitlet vil jeg underveis støtte meg til teoridelen min. Dette for å drøfte og begrunne funnene og konklusjonene jeg kommer med. Som jeg nevnte i metoddelen, vil jeg i denne delen referere til informantene mine som informant A og informant B, for å skape tydeligere oversikt og holde anonymiteten.

4.1 Arbeid med døden som tema

«Når noen dør, er det viktig at du forsøker å forklare barnet hva som har skjedd på en direkte, åpen og ærlig måte. Ved å forklare og snakke med barn om døden, hjelper du barnet å oppklare, bearbeide og forstå, samtidig som det minsker sjansen for misforståelser og fantasier.» (Bufdir, ikke dato). Noe som kommer tydelig fram i min forskning er det at barnehagelærerne opplever at de ikke snakker noe spesielt om døden eller har det som noe fokus. Med mindre det faktisk har skjedd et dødsfall. Et spørsmål jeg stilte informantene var om vi snakket nok med barn om dette temaet. Informant B svarte at *død og sorg er et ubehagelig tema for mange og derfor kvier vi nok oss for å ha fokus på dette. Men jeg tror vi godt kan ha mer fokus på det, for å ufarliggjøre dette*. Som vi ser i sitatet fra barne-, ungdoms- og familiedirektoratet ovenfor, er det å snakke med barna om døden med på å forbedre de og hjelpe i deres forståelse om temaet. Og her tror jeg informanten min har veldig rett. Ved at vi begynner å snakke om døden før noe skjer. Kan vi være med å ufarliggjøre dette både for barna, men også for oss voksne. Vi vil kunne være med å forebygge eventuelle reaksjoner hos barn. Noe jeg tror vil ha en positiv effekt både for barn og voksen, å ufarliggjøre et sårt og vanskelig tema.

Når vi skal begynne å arbeide med dette, spurte jeg informantene mine om hvilken måte de opplever vil være mest effektiv når det kommer til barna. Informant A snakket om bruken av bildebøker, hvor da det både er lettere å ta fram. Men også noe som barna selv kan ta fram om de ønsker å snakke om det. Hun snakker også om hvordan vi kan legge til rette for tegning som uttrykkform hos barn. Barn trenger ofte hjelp til å fortelle eller uttrykke seg på sin måte. Ved å åpne for at barnet kan få uttrykke seg gjennom lek, tegninger eller annet. Vil vi kunne hjelpe barna. (Bufdir, ikke dato). Informant B som da jobber på småbarn uttrykt hvor viktig bruken av konkreter er når man jobber med barn. Da både ulike typer leker, bøker og annet materialet for å gjøre det lettere for barna å forstå. Men barn vil og trenger å høre sannheten, selv om det må gis med ord som er tilpasser deres alder. (Dyregrov, 2006, s.93). Så uansett alder er det viktig at vi tørr å snakke med barn om døden.

4.2 Barnehagelærerens kompetanse

Når vi ser på både læringsmål og hva utdanningsplaner for barnehagelærer utdanningen, er det ganske mye en barnehagelærere bør og skal ha kompetanse om. Men er det derimot noe som ikke kommer fram i hverken læringsutbyttene eller utdanningsplanen. Så er det hvordan vi som barnehagelærere skal snakke med barn om vanskelige temaer som døden, sammen med barn. Ved at min problemstilling setter søkelys på barnehagelærerens kompetanse ble det spurt om de opplever å ha nok faglig kompetanse på dette temaet fra deres utdanningsløp. Informant A forteller at de hadde kun et seminar om barn og sorg gjennom hele hennes utdanning. Imens informant B forteller at de hadde en tynn liten bok som het barn i krise, noe som var en veldig liten del av pensum og kun helt på overflaten av temaet. Begge mine informanter forteller at de opplever å ha en lite faglig/teoretisk grunnlag for å snakke med barn om slikt. Men heller en mye større erfaringskompetanse gjennom å ha jobbet med det i barnehagen. En av informantene mine forteller at det viktigste vi kan gjøre når barna kommer med slike utsagn eller spørsmål om døden. Er at vi er lyttende, ikke dømmet fordi dette kan være et såpass åpent og sårbart tema og det er viktig at barna føler seg trygge nok til å komme til oss å snakke om det. Noe vi kan referere tilbake til Løvlie Schibbye og Løvlie (2019) syn på den lyttende samtalen hvor vi anerkjenner barnet. Med ved at det er veldig lite teori og pensum litteratur på barnehagelærerens kompetanse om dette temaet, opplever jeg det vanskelig å kunne sammenligne resultatene til informantene med hva utdanningen sier vi skal kunne. Begge informantene sier etter intervjuene at de ønsker det skulle være mer

pensum og fokus på dette i utdanningen, slik at vi kunne være mere forbedret og rustet for når disse situasjonene kommer opp. Og her stiller jeg også spørsmål til hvorfor ikke barnehagelærer utdanningen har satt mer fokus på dette? Ved at det er et aktuelt tema som alle mennesker vil oppleve på et tidspunkt i livet.

4.2.1 Fakta eller undring

Noe som kom tydelig fram i begge mine intervjuer, når det kom til hvordan vi snakker med barn om døden. Var dette med om vi skal gi barna fakta eller la de undre videre på de spørsmålene de har. Begge informantene svarer at mye av den kompetansen vi har er den vitenskapelige fakten, det vi vet er sant. Informant A forteller at hun opplever at det naturvitenskapelige har fått en større plass i barnehagen, enn hva filosofi og undring har. Hun begrunner dette med at for eksempel det som skjer med kroppen når noen dør, er ikke noe vi kan argumentere mot, fordi det er vitenskapelig bevist. Informant B referer fort til rammeplanen her og dens tydelighet over at vi skal undre oss sammen med barn. Men at vi kanskje opplever undringer som litt skummel, med at den ikke er faktabasert. Rammeplanen (2017) for barnehagen konstaterer at personalet skal være oppmerksomme på barns interesser og engasjement, samt legge til rette for læring i ulike situasjoner. Og her tror jeg at vi setter oss litt fast. Ved at vi kanskje velger å gi barn fakta fordi det er noe vi kan lære de og da gi de konkret svar de kan forholde seg til. Men her mister vi nok litt av den barneaktiviteten som kommer med undringen.

Løvlie Schibbye og Løvlie (2019) skriver at når vi er sammen med barn, innvies vi også i andre, underfundige, rike og kreative uttrykk, som er barnas egne. Ved å ikke gi barn en fasit på det de kommer å spør etter og heller gi de et undrende spørsmål tilbake. Eller spør hvorfor du tror selv det er slik, vil vi kunne la barna bruke kreativiteten og fantasien sin. Selvfølgelig når det kommer til temaer som døden er det lettere å forholde seg til det vi vet, for å unngå ubehagelige situasjoner. Informant B sier at hun ikke hadde vært redd for å gå inn i en slik undrings samtale med barna om døden og livet etter døden. Hvor det da bare handler om å være åpen og heller forsikre barna om at det er greit å tro på forskjellige ting. At det er greit at vi noen ganger har svar og andre ganger ikke. Så vi trenger ikke alltid nødvendigvis å gi et fasitsvar, selv om det finnes et.

4.2.3 Være klar for samtalen

Døden er et vanskelig tema og ikke det letteste å prate om for mange. «Når noen som er viktige for et barn dør, er det lett å ville kalle det noe annet enn døden eller å unngå temaet helt, for å skåne barnet.» (Bufdir, ikke dato). Men er dette noe vi gjør fordi vi mener det er det beste for barnet eller gjør vi det på grunn av at vi selv ikke er klare for samtalen? Informant B sier at hun selv som pedagog, opplever at hun er klar for å jobbe med dette både som tema og som et samtaleemne med barn. Men hvor hun påpeker at selv om hun er klar, er det ikke sikkert at barna er klare for et slikt tema. «*Barna er spontane, så du vet aldri når det kommer. Så at vi er forberedt på å kunne ta den samtalen når barna er klare, tror jeg er veldig viktig.*» sier hun videre. Informant A snakker litt om at hun ikke nødvendigvis er den som tar opp den samtalen med barn uten videre. Men forteller at når det kommer opp som et tema blant barna, tar de det gjerne inn som tema i samlingsstunder og snakker om det der. Nyere forskning har vist til at de færreste barn vil snakke, hvis vi voksne setter oss ned for å ta en alvorlig samtale. Barn forteller heller og sprø når de selv er i humør og er i en trygg situasjon for å snakke. (Kreftforeningen, ikke dato). Og her tenker jeg at barnehagelæreren gjør noe riktig i å ta opp emnet i en situasjon barna er vant til å være i som da en samlingsstund. Hvor de vil kunne føle seg trygge og til å snakke fritt om det de tenker og lurer på.

4.2.3 Faglært mot ufaglærte

I lys av min problemstilling «har barnehagelæreren nok kompetanse til å undre seg over døden og hva som skjer etter den sammen med barna», ble det naturlig å spørre om informantenes tanker om deres kompetanse i forhold til andre barnehageansatte uten utdanning sin kompetanse. Her kommer informant B med svaret «*I utgangspunktet skal vi ha litt mer faglitteratur med oss, men det vil ikke bestandig bety at vi er bedre til å snakke og undre oss om det enn ufaglærte. For jeg tror det ligger mye kompetanse i det menneskelige og i det å være menneskekjennere.*». Videre begrunner hun det med at vi som er barnehagelærere har derimot et lovpålagt ansvar i at vi skal snakke med barn om ulike temaer. Noe de ufaglærte ikke har, men de kan om de ønsker det. Læreplanen for barnehagelærer utdanningen sier ikke noe spesifikt om hvilken kunnskap vi som barnehagelærer skal ha, for å jobbe med slike temaer. Men utdanningsforbundet skriver i en artikkel om barnehagelæreres kjernekompetanse, at gjennom barnehagelærer utdanningen skal barnehagelæreren tilegne seg en kunnskap om væremåter og særegne kommunikasjonsformer. (Utdanningsforbundet, ikke

dato). Her kan vi da trekke inn Dyregrovs (2006) forklaring på barns ulike reaksjoner i sårbare situasjoner. For som utdanningsforbundet sier skal vi ha en viss kunnskap om barn væremåter og særegne kommunikasjonsformer. Dette skal da være med på å gjøre oss mere egnet til å kanskje plukke opp de signalene barna kommer med, uten at vi har en tydelig kontekst til barnets reaksjon.

Men når vi ser tilbake på avsnittet hvor vi reflekterte over barnehagelærerens kompetanse. Forteller begge informantene at de opplever å ha en større erfaringskompetanse rundet dette temaet, enn at de opplever å ha faglig kunnskap fra utdanningen. Noe jeg tenker er veldig interessant når vi ser på disse forskjellene mellom faglærte og ufaglærte. Rammaplane for barnehagen (2017) sier at personalet skal imøtekomme alle barn med åpenhet, varme og deres behov for omsorg med sensitivitet. Ved at rammeplanen viser til personalet som helhet og da appellerer til både de utdannede og de som ikke er det. Burde dette være noe alle burde ha kunnskap om? Det at mine informanter forteller at de opplever sin erfaringskompetanse som den mest betydningsfulle når det kommer til slike samtaler og situasjoner. Tenker jeg at en ufaglært ansatt som har jobbet i barnehage like lenge som den utdannede barnehagelæreren, har en vel så stor erfaringskompetanse når det kommer til å håndtere de sårbare barna.

4.3. Mangfold i barnehagen

Ved å bruke en case som hadde fokus på barn som har fått ulike tros forklaringer på hva som skjer etter døden. Var dette med på å starte en tanke prosess hos mine informanter rundet dette med mangfoldighet og kultur i barnehagen. Som det skrives om i teoridelen har de fleste kulturer og religioner i dag sin egen forklaring på hva som skjer etter døden, noe barnehagen må kunne forholde seg til. Dyregrov (2006) sier i sin bok om barn i sorg, at vi som voksne bør unngå og ha abstrakte forklaringer når vi snakker med barn om dødsfall. «Der himmelen, Gud og Jesus ikke er en del av barnas daglige forestillinger, er det liten grunn til å introdusere disse i tilknytning til et dødsfall.» (Dyregrov, 2006, s.93). Han mener dette bare er en lettere vei for voksne å gå, men at det vil være med på å forvirre barna enda mer. Videre sier han at i de situasjonene hvor religiøse begreper alltid har vært en del av barnas hverdag, kan det i imidlertid være riktig av oss å støtte oss til de forklaringene. (Dyregrov, 2006).

I forhold til dette opplever mine informanter at måten vi kan snakke med barna om døden i et mangfoldig perspektiv, er for eksempel å sette seg inn i ulike tradisjoner eller rutiner andre religioner har ved et dødsfall. *«Jeg tenker det finnes f.eks. rutiner rundt når noen dør, begravelse på kristen måte eller muslimsk måte. Hvis et norsk barn opplever død kan vi forklare hva en begravelse er eller hva som skjer i den. Men hvis vi har et muslimsk barn, kan vi forklare om viktighet av hvordan og hvor fort et menneske blir begravd etter dødsfallet. Da dette er noe som er viktig i deres religion.»* Forteller informant B. Her understeker hun også at vi kan dette fordi det er fakta og kunnskap vi kan tilegne oss om vi ønsker. Noe vi kan trekke inn i begeret interkulturell kompetanse fra Dypedalh og Bøhn (2017), er at her ønsker barnehagelærerne å vite mer om barnas kultur og er villige til å sette seg inn i dette, på samme måte som sin egen kultur. Dette for å skape et mer inkluderende miljø i barnegruppen.

4.3.1 Foreldresamarbeidet

«Barns utvikling er i stor grad knyttet til foreldrenes trivsel og deres tillit til barnehagen.» (Glaser, 2018, s.19). Er det noe vi som barnehagelærere ønsker, så er det å ha gode relasjoner til de foresatte hos barna vi jobber med. Men for å kunne skape dette er det vitalt at vi setter av tid til den daglige dialogen. Dette var noe mine informanter var tydelige på. De opplever at den daglige dialogen med foreldre, hvor de blir oppdatert på informasjon i barnas liv utenfor barnehagen. Er en viktig del for at de skal kunne hjelpe barnet i eventuelle situasjoner senere, da spesielt når det kommer til dødsfall. Noe mine informanter forteller er at de opplever at ikke alle foreldre mener at det som skjer på barns fritid, er noe barnehagen trenger å vite om. Informant B understreker at *«Viktigheten av at foreldre informerer oss! Vi kan se atferdsendringer på barna gjennom ulike reaksjoner og følelser, så da må vi finne hva årsaken er. For det er ikke sikkert barnet klarer å sette ord på det selv.»*. Mye av den teorien vi har for foreldresamarbeid i barnehagelærer utdanningen har mye søkelys på hvordan barnehagelæreren formidler informasjon og viktigheten av at vi informerer. Den sier derimot veldig lite, til nesten ingenting om hvor viktig det er for oss at også foreldrene informerer, slik at vi kan jobbe til beste for deres barn og kunne dekke de behovene barnet må ha.

Når det kommer til å jobbe med barns undring over hva som skjer etter døden er også foreldresamarbeidet vitalt. Her også fordi barnehagen har blitt så mangfoldig, vil det være enda mer ulike forklaringer og måter foreldre snakker med barna sine om dette tema på. *«Tenker at det er veldig mange forskjellige forklaringer som alle familier har. Og at barn som*

er fra samme sted, religion og kultur kan også ha ulike forklaringer med seg hjemmefra» forteller Informant A. Mange har selv et uavklart forhold til hva de tror om «etter livet» og de fleste gir derfor uttrykk for at de er redde for å skape en lojalitetskonflikt, ved å uttrykke andre meninger enn foreldrene til barna på dette området (Fætten, 2017). For at vi som barnehagelærere skal kunne snakke med barna om slike vanskelige temaer er det viktig at vi på forhånd får vite hva det er foreldre sier og forteller barna sine, slik at vi ikke sier imot dem. Her sier Informant B at hun tenker det beste er om vi møter foreldrene på det de tror på og er åpne om at alt er greit. Noe som vil være med på å kanskje åpne foreldre for å gå inn i samtalen og undringen sammen med oss.

4.4 Å arbeide med undring

Som jeg sier innledningsvis i oppgaven står det skrevet i rammeplanen og i studieplanen for barnehagelærerutdanningen at barnehagepersonell skal kunne utforske og undre seg over eksistensielle, etiske, religiøse, livssynsmessige og filosofiske spørsmål sammen med barna. (Utdanningsdirektoratet, 2017). Og her tror jeg barnehagen har en lang vei å gå. Informant B reflekterer over noe jeg er veldig enig i, når det kommer til hvordan vi jobber med undring. Hun tror vi kanskje unngår undring fordi det er vanskelig å ikke ha svaret. Fordi barn ofte har en forventning om at vi som voksne kan fortelle hva som er rett og feil og at vi skal kunne gi et svar på alt. Videre viser hun tilbake til rammeplanen (2017) som igjen pålegger oss at vi skal undre oss sammen med barna. *«Jeg tror mange kjenner på ubehag fordi vi ikke har kontroll, spesielt på et slikt tema»*. Men hun begrunner videre med at vi som barnehagelærer bør istedenfor å trekke oss, fordi vi ikke har svaret. Heller være åpne og ærlige med barna om at vi heller ikke vet eller er usikre og at vi sammen med barna ønsker å undre, utforske og finne svar.

Et tiltak informant A hadde gjort på sin avdeling for å hjelpe barn i deres undring og skape rom for undringsprosesser. Var å bygge om på avdelingen og bevist ta inn nesten bare udefinerte materialer, slik at barna ikke bare leker det samme. For eksempel i rolleleken. Istedenfor å ha et leke kjøkken med plastikk mat, har de tatt inn ekser i forskjellige varianter, magneter og andre objekter. Dette lar da barna fortsatt leke den samme rolleleken, men det gir også muligheten for videre utforsking av hva de kan gjøre med dette materialet. Amundsen (2013) beskriver undring som et fenomen i sine ulike undrings perspektiver. Og det er det vi

kan se informantene mine jobber aktivert med. Ved å bygge opp under barnas nysgjerrighet øker vi deres motivasjon for å undre, noe som er positivt for den helhetlige utviklingen deres. Så vår jobbe som barnehagelærere blir å vise barna at vi også er nysgjerrige og at vi også lurere på de samme tingene som de gjør. Og da spesielt når det kommer til de vanskelige temaene som døden og livet etter døden. Som Sagberg (2017) skriver, handler det om motet vårt til å undervise, motet vårt til å lære.

4.5 Hverdagssituasjoner

Gjennom de årene et barn tilbringer i barnehagen, er det ikke sikkert de de vill oppleve et dødsfall av et menneske. Men de vil likevel kunne komme til å være innom tema døden, med stor sannsynlighet. Det mine informanter forteller som er det mest vanlige i hverdagssituasjonene med barna, når det kommer til døden. Er når de er ute på tur og eventuelt finner døde insekter og dyr. Slike situasjoner oppstår hele tiden og når barna da får dette direkte møte med «døden». Da for eksempel med en død fugl. Blir det viktig at de ansatte tar del i situasjonen og kanskje begynner å reflektere sammen med barna over livet og døden. Både blant dyr, men også blant mennesker. (Utdanningsdirektoratet, ikke dato). En annen viktig faktor i disse hverdagssituasjonen, er nyhetene. For nå har vi vært gjennom en lang pandemi hvor mange har dessverre har død, noe også barna får med seg. En av informantene mine fortalte at under pandemien var mange av barna i barnehagen bekymret for at de også ville dø, om de ble syke med korona viruset. Og her kom informanten min med et synspunkt jeg selv ikke hadde tenkt mye over før. Hun sa at når det kommer til slike reelle ting, er det viktigste vi som barnehagelærere kan gjøre å være helt ærlige med barna og si ting som de er. Fordi barn tar det vi voksne sier helt bokstavelig og da om noen forteller at en bestefar har sovnet inn når han døde, vil dette kunne føre til at barnet selv tror at det vil dø når det sover og da bli redd for å sove. Dette kan igjen refereres til Dyregrovs (2006) tanker om at vi som voksne må unngå abstrakte forklaringer når det kommer til barn og døden. For som han sier vil vi kunne bare forvirre og eventuelt skremme barna når vi kommer med forklaringer de ikke kan gripe. Så vi bør og skal være ærlig med barn i slike situasjoner, men vi må fortsatt fortsette å bygge opp under barnas undring. Når vi da møter det døde dyret i skogen, at vi spør undrede spørsmål og lar barna bruke fantasien til å sammen finne ut av ting vi ikke har svaret på.

Kapittel 5 - Avslutning

I min bachelor oppgave var jeg nysgjerrig på hvilke kompetanse utdannende barnehagelærere har når det kommer til å snakke med barn om døden og livet etter døden. Som da igjen går mer på barns undring. Jeg valgte døden som tema først og fremst fordi jeg selv opplever å ha lite kompetanse på dette tema, men også fordi etter mitt utvekslingsopphold ble mye mer bevist viktighet av å snakke med barn om dette tema. Jeg har heller ikke har opplevd at noen barnehagelærere har snakket om døden med barn eller undring over store livsspørsmål. Gjennom å arbeide med bachelor oppgaven har jeg tilegnet meg nye kunnskaper og egen kompetanse om tema og fått en større innsikt i hva barnehagelærerens kompetanse og tanker rundet dette tema i barnehagen.

Gjennom å bruke en kvalitativ metode, hvor jeg da gjennomføre to intervjuer med barnehagelærere som informanter. Har jeg funnet mer ut av hvordan vi møter barn i sårbare situasjoner, samt hvordan vi snakker med barn fra ulike kulturelle synspunkter og jobber for å fremme barn undring. Ved å gjennomføre en analyse av arbeidet har jeg kommet fram til at barnehagelærere opplever ikke å ha nok faglig kompetanse innenfor temaet fra utdanningen og hvor de mener det burde vært mer av dette i utdanningen. Noe jeg som student er helt enig i, hvor jeg som ikke har oppbygget den erfarings kompetansen som disse barnehagelærerne har, vet jeg ikke hvordan jeg skulle ha håndtert en slik situasjon rett etter å ha kommet ut i jobb. Noe annet som kom fram gjennom analysen var hvordan vi blir klare for samtalen. For døden er og kan være et vanskelig tema for mange å snakke om, da både for voksne og barn. Så det å jobbe med det i det små, jevnt utover et barnehageår opplever mine informanter å være smart. Fordi det kan være med på å ufarliggjøre et sårt tema, men også forebygge eventuelle reaksjoner barn kan få til et plutselig dødsfall. Og helt til slutt kommer det med å gi plass til barns undring. For det jeg finner i mine datamaterialer er at barnehagelærer ofte ønsker å gi barn fasit svar fordi det er trygt. Men vi må begynne å tørre å gå inn i undringen sammen med barna, fordi det er ikke farlig å ikke ha svaret. Ved å slippe kontroll og utforske og undre sammen med barna, vil vi gi barna en mye større allsidig utvikling, samt en større glede av å utforske verden rundt seg.

Å jobbe med et slik tema på oppgaven min har vært svært inspirerende og satt i gang mange tankeprosesser over hvor viktig dette er å ta opp i barnehagen. Jeg opplever kanskje å ha inspirert mine informanter til å tenke litt ekstra over hvordan de jobber med dette i sin barnehagehverdag. Da det ikke har vært særlig mye om denne tematikken i utdanningsløpet mitt har det vært velig lærerikt for min del å kunne få jobbe med det på en slik måte. Selv om jeg nå er ferdig med denne oppgaven, ser jeg meg ikke ferdig med å tilegne meg kunnskap og erfaringer om dette temaet. Jeg mener det er viktig at vi som barnehagelærere har en viss kompetanse i å snakke med barn som opplever døden og i hvert fall å hjelpe barn til å undre seg.

Kapittel 6 - Referanser

Amundsen, H.M. (2013). *Barns undring*. Bergen: Fagbokforlaget.

Bergersen, A. (2017). *Global forståelse: barnehagelæreren som kulturell brobygger*. Bergen: Fagbokforlaget.

Dalland, O. (2017). *Metode og oppgaveskriving*. (6.utg.). Oslo: Gyldendal Akademisk

Dypedahl, M & Bøhn, H. (2017). *Veien til interkulturell kompetanse*. (2.utg.). Bergen: Fagbokforlaget.

Dyregrov, A. (2006). *Sorg hos barn: en håndbok for voksne*. (2.utg.). Bergen: Fagbokforlaget

Forskrift om dødsdefinisjon ved donasjon. (2015). *Forskrift om dødsdefinisjon ved donasjon av organer, celler og vev*. (FOR-2015-12-21-1813). Lovdata.
<https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2015-12-21-1813>

Fætten, S.A. (2017). Spøkelser og engler: mot til å snakke med barn om døden. I S. Sagberg (Red.), *Mot til å være barnehagelærer: verdier som omdreiningspunkt*. (s.147-175). Bergen: Fagbokforlaget.

Glaser, V. (2018). *Foreldresamarbeid: barnehagen i et mangfoldig samfunn*. (2.utg.). Oslo: Universitetsforlaget.

Kunnskapsdepartementet. (2017). Rammeplan for barnehagen: *Forskrift om rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver*. Hentet fra Utdanningsdirektoratet.
<https://www.udir.no/laring-og-trivsel/rammeplan-for-barnehagen/>

Kreftforeningen. (ikke dato). *Hvordan snakke med barn om døden*. Hentet 20. april 2023 fra <https://kreftforeningen.no/rad-og-rettigheter/barn-og-ungdom/hvordan-snakke-med-barn-om-doden/>

Larsen, A. K. (2017). *En enklere metode: veiledning i samfunnsvitenskapelig forskningsmetode*. (2.utg.) Bergen: Fagbokforlaget.

Utdanningsdirektoratet. (ikke dato). *Barnehagelærerens kjernekompetanse*. Hentet 19. april 2023 fra <https://www.utdanningsforbundet.no/var-politikk/valg-2023/mal-1/barnehagelarerens-kjernekompetanse/>

Utdanningsdirektoratet. (2018, 08. Mars). *Barns trivsel – voksnes ansvar: samarbeid mellom barnehage og hjem*. Hentet 20. april 2023 fra <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/stottemateriell-til-rammeplanen/trivselsveileder/8-Samarbeid-mellom-barnehage-og-hjem/>

Utdanningsdirektoratet. (ikke dato). *Pedagogisk dokumentasjon i barnehagen: død fugl*. Hentet 20. april 2023 fra <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/stottemateriell-til-rammeplanen/pedagogisk-dokumentasjon/dod-fugl---et-eksempel-pa-arbeid-med-pedagogisk-dokumentasjon/>

Sagberg, S. (2017). Etikk i verdimeisig ingenmannsland? I S. Sagberg (Red.), *Mot til å være barnehagelærer: verdier som omdreiningspunkt*. (s. 91-120). Bergen: Fagbokforlaget.

Sagberg, S. (2017). Introduksjon. I S. Sagberg (Red.), *Mot til å være barnehagelærer: verdier som omdreiningspunkt*. (s.13-23). Bergen: Fagbokforlaget.

Schibbye, A-L. L & Løvlie, E. (2019). *Du og barnet: om å skape gode relasjoner med barn*. Oslo: Universitetsforlaget.

Store norske leksikon. (2022, 15. Desember). *Død – religion*. Hentet 24. mars 2023 fra <https://snl.no/død - religion>

Sørbye, S. W. (2022, 19. April). *Hva skjer med kroppen når vi dør*. Lommelegen. Hentet 23. mars 2023 fra <https://www.lommelegen.no/hjerte-og-kar/artikkel/hva-skjer-med-kroppen-nar-vi-dor/75888582>

Thagaard, T. (2018). *Systematikk og innlevelse: en innføring i kvalitative metoder*. (5.utg). Bergen: Fagbokforlaget

Kapittel 7 – Vedlegg

7.1 Case og intervjuguide

Case:

Det er utetid i barnehagen. Ola og Ahmed på 4 år ligger på gresset og ser opp på himmelen. Ola ser på Ahmed og peker opp på himmelen og sier "ser du der oppi skyene, der er bestemor?" Fordi hun er død, og da sier mamma at man "kommer i himmelen". Ahmed ser rart på Ola. "Nei, det er ikke sant, min pappa sier at når man dør får man et nytt liv en annen plass." "For det går ikke an å være i himmelen" svarer Ahmed. Begge guttene ser på hverandre og ingen sier noe mer.

Intervjuguide:

1. Hva er din første tanke etter å ha hørt denne fortellingen?
2. Hvilken kompetanse har du som barnehagelærer på dette teamet?
3. Hva ville du gjort i en slik situasjon om du hadde overhørt dette?
4. Hvordan kan vi undre oss sammen med barna over hva som skjer etter døden?
5. Hvordan kan vi som bhglærer samtale med barna om dette og fortsatt ivareta ulike perspektiver fra ulike kulturer?
6. Opplever dere vi bør snakke mere med barna i barnehagen om dette teamet?
 - og isåfall hvorfor?
7. Er undring et tema vi kanskje unngår fordi det er så stort eller åpent?
8. Tror du vi er redd for å ta opp tema som undring over døden fordi det kan være vanskelig?
9. Tror du bhg lærere har en bedre kompetanse til å snakke med barn om dette enn hva ufaglærte har?
10. Synes du vi bør lære mer om dette temaet i utdanningen?
 - hvorfor?

7.2 Samtykkeerklæringskjema

DronningMaudsMinne

HØGSKOLE FOR BARNEHAGELÆRERUTDANNING

Vil du delta i bachelorprosjektet

«*Barns undring over døden*»?

Dette er et spørsmål til deg om å delta i et bachelorprosjekt hvor formålet er å se på barnehagelærerens kompetanse i å snakke med/undre seg sammen med barna om hva som skjer etter døden. I dette skrivet gir jeg/vi deg informasjon om målene for prosjektet og hva deltakelse vil innebære for deg.

Min problemstilling er: *Har barnehagelærere nok kompetanse til å undre seg over døden og hva som skjer etter den sammen med barna?*

Formål

Formålet med prosjektet er å kunne få en innsikt i barnehagelærerens forhold til det å kunne snakke om hva som skjer etter døden sammen med barna og deres tanker rundt dette.

I dette prosjektet ønsker jeg derfor å se litt på hvordan barnehagelærer tenker rundt dette tema, hvordan de ville jobbet med denne typen undring og hvordan de generelt opplever å samtale med barn om dette tema. Og til slutt se på hvordan vi kan «normalisere» et kanskje litt tungt og vanskelig tema.

Hvem er ansvarlig for forskningsprosjektet?

Dronning Mauds Minne Høgskole for barnehagelærerutdanning er ansvarlig for prosjektet.

Hva innebærer det for deg å delta?

Hvis du velger å delta i prosjektet, innebærer det en samtale hvor vi skal diskutere/snakke om en tenkt case som kan ha skjedd i barnehagen. Det vil ta deg ca. 45-60 minutter. Casen vil bli lest opp, etterfulgt av noen spørsmål som omhandler hvordan barnehagelærerne bruker sin kompetanse i samtalen med barn om døden. Svarene du gir vil bli notert ned på PC av en medstudent som skal være med meg. De vil så oversendt til deg per e-post slik at du har mulighet til å se over svarene dine og eventuelt komme med endringer. Ved prosjektslutt vil informasjonen du har gitt meg/oss bli slettet..

Det er frivillig å delta

Det er frivillig å delta i prosjektet. Hvis du velger å delta, kan du når som helst trekke ditt samtykke fram til prosjektets slutt, uten å oppgi noen grunn.

Hvordan vi oppbevarer og bruker dine opplysninger

Jeg vil bare bruke opplysningene om deg til formålene jeg har fortalt om i dette skrivet. Jeg behandler opplysningene konfidensielt og alle navn anonymiseres.

Kontaktinformasjon veiledere

Børge Iversen, biv@dmmh.no

Paal Eckhoff Salvesen, pes@dmmh.no

Prosjektet skal avsluttes 27.04.2023.

Med vennlig hilsen

Ina Lilledalen

Veileder:

Student:

Samtykkeerklæring

Jeg har mottatt og forstått informasjon om prosjektet *Barns undring over døden*. Jeg samtykker til:

- å delta i intervju/samtale med studenten.

Dato:

Siden prosjektet ikke er behandlet av NSD, kan jeg/vi ikke innhente din underskrift. Samtykket blir derfor gitt ved at du krysser av i boksen ovenfor.